

FORRÁSMUNKÁK

A romániai magyarság huszonkét éves politikai történetéről mindezideig nem jelent meg összefoglaló tanulmány, ezért könyvem megírásánál csak az egyes részlet-munkákra támaszkodhattam. A politikai eseményeket a magyar sajtó csak olyan mértékben jegyezhetette fel, ahogy azt a cenzura megengedte. A napilapok közül felhasználtam a Barth Miklós alapította „Ellenzék”-et, mely később Bánffy Miklós irányítása alá került, az időközben megszűnt „Ujság”-ot, a Paál Árpád-féle székely csoport harcos napilapját és a „Keleti Ujság”-ot, amelyet egy polgári radikális közösségtől 1927-ben a Magyar Párt vett meg, s azóta Bethlen György vezetése mellett mindvégig a hivatalos pártlap szerepét töltötte be. A romániai németiség hű tükré a nagyszebeni „Siebenbürgisch Deutsches Tageblatt”. A kisebbségi magyarság politikai történetírásának legértékesebb adattára a Lugoson megjelenő „Magyar Kisebbség” című nemzetpolitikai szemle. A folyóiratot dr. Jakobffy Elemér, dr. Sulyok István és dr. Willer József alapította, ténylegesen azonban az első évektől eltekintve, egyedül Jakobffy Elemér szerkesztette és ő adta ki román, német, francia nyelven a „Magyar Kisebbség” idegenek számára készült testvérlapját is. A „Magyar Kisebbség” 1922-től napjainkig a romániai magyarság minden jelentős politikai eseményével foglalkozott. E mellett részletes beszámolókat közölt a kisebbségi kongresszusokról, helyet adott a magyarságot érintő politikai pereknek és bírói ítéleteknek, leköszölte a magyar képviselők parlamenti felszólalásait és állandó figyelemmel kísérte a román sajtót. Munkatársai között az erdélyi és magyarországi kisebbségpolitikai és jogi írók legjava szerepel. Az anyaországi folyóiratok közül a „Magyar Szemle” (szerkesztő Szekfű Gyula), a „Külügyi Szemle” (felelős szerkesztő Drucker György), a „Láthatár” (szerkesztő Csuka Zoltán) és a „Kisebbségvédelem” (szerkeszti dr. Elekes Dezső) foglalkoztak legtöbbször az erdélyi magyarság politikai életével, valamint a Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet dr. Faluhelyi Ferenc szerkesztésében meg-

jelent „kisebbségi körlevelei” és dr. Móricz Miklós „Statisztikai Tudósítója”.

A romániai magyarság első évtizedéről összefoglaló képet nyújt a dr. Sulyok István és dr. Fritz László szerkesztésében megjelent „Erdélyi Magyar Évkönyv 1918—1929” (Kolozsvár 1930). A könyvhöz csatolt kronológia 1918. X. 31.—1929. XII. 31-ig kisebb pótlásokkal hasznos vezérfonala lehet azoknak, akik az első évtized kulturális, társadalmi, gazdasági és egyházi mozgalmában akarnak eligazodni. Az első tíz év történetéről s főként a politikai szervezkedés megindulásáról sok értékes adathoz jutunk a Magyar Szemle 1928 októberi, a kisebbségi magyarság első évtizedének szentelt számában, Jancsó Benedek, Grandpierre Emil, Barabás Endre, Ladihay György, Gyárfás Elemér és Jakabffy Elemér cikkei útján. Egész egyéni ellenzéki hangot üt meg Szentimrei Jenő az „Új magyar föld” című röpiratban „A kisebbségi magyarság elhibázott útja Erdélyben” című cikkével. Hasonló ellenzéki igényekkel lép fel a „Metamorphosis Transylvanicae 1918—1936” (Kolozsvár 1937) című Györi Illés István által szerkesztett antológia; néhány komolyabb tanulmányától eltekintve azonban csak a napi újságírás színvonalán mozog és megállapításait kritikával kell fogadni. — Elsősorban a szépirodalommal foglalkozik, de Grandpierre Emil, Gál Kelemen, Gyárfás Elemér cikkein keresztül az erdélyi magyarság politikai életébe is betekintést nyújt az első hat évet felölelő „Pásztortűz Almanach” (Kolozsvár, 1925. Szerkeszti: dr. György Lajos). Szász Zsombor magyarul és angolul megjelent nagy munkája „Erdély Romániában” (Budapest 1927) bő idézeteivel és statisztikai tábláival az első évek legteljesebb politikai adattára. Ugyancsak ő számolt be később rendszeresen a Magyar Szemle hasábján a román belpolitika változásairól. Sok tanulsággal olvashatjuk a „Jancsó Benedek Emlékkönyv”-ben (Budapest 1931. Szerkesztette dr. Asztalos Miklós) Buza László, Ajtay Gábor, Szász Zsombor, Szász Béla, Barabás Endre, Móricz Miklós értékes tanulmányait, valamint a népszövetségi panaszokkal foglalkozó beszámolót. Endes Miklós „Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története” (Budapest 1935) c. nagy munkájának ötödik része az egyházak helyzetéről nyújt átfogó képet. Bár nem illik be ez utóbbi tudományos munkák sorába, de itt kell megemlékezni Tóth Sándor „Erdély 22 éves rab-sága” (Budapest, 1941) c. színes riportorozatáról, melynek tartalmát hűen jellemzi a címlapján látható mártírkoszorú és a belőle hulló piros, fehér, zöld vércseppek.

Román szerzők összefoglaló munkái közül kiemelkedik Silviu Dragomir könyve: „La Transylvanie roumanie et ses

minoritás ethniques” (Bucarest 1934) és V. Boteni: „Les minorités en Transylvanie” (Paris 1938) című doktori értekezése. Dragomir polemikus munkája a történelmi, kulturális és gazdasági fejlődéssel foglalkozik, Boteni azt igyekszik bizonyítani, hogy Románia a kisebbségi jogokat minden vonalon betartotta. Az első tíz évről számol be a „Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul 1918—1928” című nagy összefoglaló emlékkönyv. 1936 óta a „Revue de Transylvanie” című Dragomir szerkesztésében megjelenő negyedévi szemle rendszeresen foglalkozott a kisebbségi magyarság kérdéseivel. A folyóiratba a legnevesebb román tudósok dolgoztak, de magas színvonalra ellenére is meglátszik, hogy a külföldi tudományos propaganda szempontjait tartja szem előtt.

Az első évek történetének sok érdekes epizódját gyűjtötte össze Mikes Imre: „Erdély útja Nagymagyarországtól Nagyromániáig” című kétkötetes riport-sorozatában (Brassó 1931). A gyulafehérvári határozatok történetét Ion Clopoșel írta meg „Revoluția din 1918 și unirea Ardealului cu România” című Scotus Viator díjat nyert könyvében (Kolozsvár 1926). A kisebbségi szerződés és békeszerződés megkötésének körülményeit román részről V. Tilea későbbi londoni követ dolgozta fel, amit Botos János fordított magyarra „Románia diplomáciai működése 1919 novembertől 1920 márciusig” címmel (Magyar Kisebbség 1926). A kisebbségek nemzetközi jogvédelméről a magyar szerzők közül Balogh Arthur („A kisebbségek nemzetközi védelme”, München 1928; megjelent franciául és németül is), Buza László („A kisebbségek jogi helyzete” Budapest 1930) és Flachbarth Ernő („System des internationalen Minderheitenrechtes” Budapest 1937) írtak európai viszonylatban is alapvető szakmunkákat.

A passzivitás éveinek legjelentősebb röpirata az 1921-ben megjelent „Kiáltó szó”, amiben Kós Károly, Zágoni István és Paál Árpád foglalt állást a politikai aktivitás mellett. Dr. Gyárfás Elemér „Erdélyi problémák” (Kolozsvár 1923) című kötetében a hatalomváltozás utáni első években írt újságcikkeit is közzétette. A püspökök eskütételétől a néppárti kormány bukásáig terjedő hat év politikai történetének leg-hitelesebb forrása Gyárfás Elemér „Az első kísérlet” című tanulmánya, mely az Averescu paktum előzményeit, megkötését, módosításait, felbomlását és tanulságait öleli fel (Magyar Kisebbség 1937. 2—3. szám). Bernády György „Reflexiók” című válasz-füzetével kiegészítve (Marosvásárhely 1937) tiszta képet alkothatunk magunknak a magyarságpolitikai harcainak a kulisszák mögött lefolyó előkészületeiről. A „Magyar Szövetség” rövid életéről az „Ellenzék” számol be legrészletesebben.

A földbirtokreform nagy irodalmából dr. Oberding Jó-

zsef György „Az erdélyi agrárreform” (Kolozsvár 1930) és dr. Móricz Miklós „Erdélyi föld sorsa” (Budapest 1932) c. munkája forgatható a legtöbb haszonnal.

A Magyar Párt szervezeti szabályzata és programja két kiadást ért el 1924-ben és 1928-ban. Sándor József parlamenti felszólalásai a Magyar Kisebbségben jelentek meg; az egyiket „A magyar iskolákért” (Torda 1924) címen önálló füzetben is közzétették. A román alkotmányt elsőnek dr. Balogh Arthur és dr. Szeghő Imre kommentálta „Románia új alkotmánya” (Kolozsvár 1923) című munkájukban. A parlamenti választások statisztikáját e sorok írója állította össze a „Kisebbségvédelem” 1938. évi 6. számában „Magyar képviselők a román parlamentben” cím alatt. A reform-csoport működését a „Keleti Ujság”-ból ismerhetjük meg, a „Magyar Néppárt” programjáról és kísérleteiről „A népkisebbségi törvény tervezete” (Kolozsvár 1928) című füzet tájékoztat.

Az első évtized iskolapolitikai fejlődését a Kornis Gyula szerkesztésében megjelent „Az elszakított magyarság közoktatásügye” című kötetben Barabás Endre és Jancsó Benedek írta meg (Budapest 1927). Dr. Balázs András „Adatok az erdélyi kisebbségek iskolavédelmi küzdelmeihez 1919—1929” című munkájában nagyszámú emlékiratot és hatósági rendeletet gyűjtött össze. A romániai magyar oktatásügyről a bécsi döntés után Biró Sándor számolt be a Magyar Szemle hasábjain („Az erdélyi magyar iskola keresztútja” 1941. 1. sz. és „Magyar tanárok és tanulók Romániában” 1941. 2. sz.). Gyárfás Elemér és Pál Gábor vitája a konkordátum felől a Magyar Kisebbség 1928. évi 18., 19. és 21. számában folyt le. A római egyezmény történetét Pop Valér igazságügyminiszter írta meg „Acordul dela Roma” (Kolozsvár 1934) című könyvében. Onisifor Ghibu irodalmi munkáiról már szó esett tanulmányom szövegében. Az „Un anacronism și o sfidare” mellett közel hétszáz oldalas összefoglaló munkája: „Acțiunea catolicismului și a Sf. Scaun în România integrită” (Kolozsvár 1934). A Ghibu-féle akcióról egész kis irodalom alakult ki — román és magyar nyelven. A Státus körüli harcokról összefoglaló képet nyújt Scheffler János egyetemi tanár a Magyar Szemle 1941. év májusi számában (Az „Erdélyi Katolikus Státus” küzdelmes húsz éve).

A magyar parlamenti felszólalások legnagyobb részénél a Magyar Kisebbségben közölt szöveget vettem alapul, az ott meg nem jelent beszédek a román hivatalos lap, Monitorul Oficial harmadik részében találhatóak fel, mely a parlamenti napló szerepét tölti be. Hegedüs Nándor négy nagyobb beszédét külön füzetben is megjelentette „Magyar harc a román parlamentben” (Nagyvárad 1940) cím alatt. A román

törvények legjobban kezelhető gyűjteménye a Hamangiu-féle kiadásban megjelent „Codul general al României”.

A Magyar Párt gazdasági szakosztályában rendszeren a nagygyűlések alkalmával tartott előadások és hozzászólások négy kötetben jelentek meg „Gazdasági sérelmeink és kívánságaink” címen (Kolozsvár, Minerva kiadás). A kisebbségi szakosztály 1935. május 25. és 26-án Nagyváradon tartott ülésének anyagát dr. Jakabffy Elemér szakosztályi elnök tette közzé a „Népkisebbségi kívánságaink és feladataink” című kötetben (Lugos 1935). A Nemzetek Szövetségéhez intézett panaszok anyagát és statisztikáját e sorok írója állította össze „A romániai magyar kisebbség panaszai a Nemzetek Szövetsége előtt” című tanulmányában, (Különlevonat a Hírel 1936. 3. számából) és a Magyar Kisebbség 1938. évi 24. számában. A panaszjelzárral kapcsolatos tapasztalatairól dr. Balogh Arthur a Magyar Kisebbség 1940. évi 18. és 19. számában számolt be „A Nemzetek Szövetsége és a romániai magyar kisebbség” című tanulmányában. A Népszövetség kisebbségvédelmi tevékenységéről szól dr. Balogh Arthur kritikai munkája: „L'action de la Société des Nations en matière de protection des minorités” (Paris 1937); ennek mellékleteként a Corvin láncos tudós a csíki magánjavak ügyéről adott számot. Dr. Kövér Gusztáv háromkötetes munkájában sok dokumentumot találunk annak igazolására, hogy a Népszövetség nem teljesítette kisebbségvédelmi feladatait. (I. kötet: „Non! Genève ne protège pas les minorités nationales”. II. kötet: „Histoire d'une trahison”. III. kötet: „L'erreur initiale de la Société des Nations”. Genf 1938, 1939, 1940.) A vallási kisebbségek amerikai bizottságának jelentését a „The religious minorities in Transylvania” (Boston 1925) és a „Roumania ten years after” (Boston 1928) című könyvekben találjuk meg, az előbbit Szombati Szabó István fordította magyarra és a Magyar Kisebbség kiadásában jelent meg.

A községi iskolai segély kérdését e sorok írója és dr. Ürmösi Károly dolgozta fel „A 14%-os iskolai segély és a magyar felekezeti iskolák” című, a Magyar Kisebbség 1937. évi 3–4. számában megjelent tanulmányban.

A Magyar Revíziós Liga kiadványai közül a romániai magyarság helyzetével Borbély Andor és dr. Fall Endre foglalkozik „Román uralom Erdélyben” c. munkájában (Budapest 1936), valamint dr. Fall Endre „Jogunk Erdélyhez” e. könyvében. A revízióellenes irodalom elsősorban Magyarországgal szembe fordult és a nemzetiségi elvvel, a trianoni béke létrejöttének körülményeivel és a revíziós propagandával foglalkozott, de az erdélyi magyarságra vonatkozóan is sok adatot találunk A. Gociman: „România și revizionismul maghiar”

(Bukarest 1934) című könyvében. Nem sorolom itt fel az erdélyi magyarság politikai helyzetével foglalkozó és idegen íróktól származó könyveket, amelyek többé-kevésbé szintén a revízió vagy ellenrevízió szolgálatában állanak, mivel ezek legnagyobb része csak másodkézből vette adatait. Kivétel e téren C. A. Macartney „Hungary and Her Successors 1919—1937” (London 1937) c. alapvető munkája.

A székely autonómiáról tanulmányt írt dr. Tusa Gábor („A székely vallási és tanügyi autonómia” Kolozsvár 1930), dr. Papp József („Az erdélyi székelyek vallási és tanügyi önkormányzata”. Magyar Kisebbség 1931. 8, 9, 10. szám), dr. Balogh Arthur (A székely vallási és iskolai önkormányzat”. Erdélyi Múzeum 1931. 341—354 1.) és e sorok írója („A székely közületi kulturális önkormányzat” (Magyar Kisebbség kiadása 1934), mely utóbbi mint doktori értekezés románul is megjelent). Dr. Paál Árpád „Törvény a székely közületek közművelődési önkormányzatáról” című javaslatát (Kolozsvár 1931) a. megfelelő fejezetben ismertettem. A székely önkormányzattal kapcsolatos tervek sok tekintetben az 1925. február 12-i észt törvényt vették alapul, amit dr. Csekey István ismertetett meg a magyar jogászvilággal (A kisebbségi kultúra-autonomia Észtországbán. Magyar Kisebbség 1928. évi 3., 4., 5. és 6. szám).

Maniu felfogását a kisebbségi kérdésről legjobban a román szociális intézetben 1924. május 11-én tartott előadása tükrözi vissza (Problema minorităților. „Politica externă a României” című kötet 223—243. lapján.) A „numerus valachicus” mozgalom és a „román front” nevű párt programját dr. Vaida-Voevod Sándor mondotta el „Cuvântare către Națiunea Română” című könyvében (Kolozsvár 1937).

A bánági magyarság történetét minden vonatkozásában kimerítően írta meg Jakabffy Elemér és Páll György „A bánági magyarság húsz éve Romániában” című munkájában.

A népoktatás helyzetéről beszámolt R. Szeben András „Az erdélyi magyarság népoktatás-ügyének statisztikai mérlege (Budapest 1934) című alapos tanulmányában. A Magyar Történelmi Társulat által a bécsi döntés havában kiadott „Erdély” c. kötetben ugyanő két tanulmányt tett közzé „Uralomváltozás Erdélyben” és „Erdély gazdasági élete Romániában”. Az előbbi függeléke szemléltetően hasonlítja össze a románság helyzetét a Trianon előtti Magyarországon a romániai magyarság helyzetével. Az állami elemi iskoláztatás helyzetképét dr. Kiss Árpád készítette el „Az állami magyar tannyelvű elemi iskolák és tagozatok című statisztikai közleményében (Magyar Kisebbség 1936. és

1937. évi kötet). Ugyanő dolgozta fel a magyar ügyvédek statisztikáját a Magyar Kisebbség 1936. évi 15—16. számában. Az ügyvédi kamarák elrománosításának kérdéséről e sorok írója és dr. Szilágyi Olivér írt magyar és román nyelvű tanulmányt „Az ügyvédi arányszám kérdése” címen ugyanazon nemzetpolitikai szemle „Kisebbségi Jogélet” című mellékletébe (1937. 7—9. sz.) A magyar bírók, ügyészek, bírósági tisztviselők és közjegyzők statisztikáját dr. Kovács Árpád dolgozta fel a Magyar Kisebbség 1937. évi 4. és 5—6. számában.

A magyar vagyonok ellen intézett támadások közül a nagyváradi premontrei rend perének anyagát ismertette dr. Patzkó Elemér egy, dr. Gyárfás Elemér előszavával ellátott román nyelvű kötetben, melynek címe: „Personalitatea juridică a ordinelor călugărești și rectificările arbitrale ale in-scripțiunilor funduare” (Kolozsvár 1938). A százsz egyetem jogi helyzetéről dr. Ioan Fruma ügyvéd írt tárgyilagos hangú tanulmányt „Problema Universității Săsești și a institutiei celor Șapte Juzi” címen (Nagyszében 1935). A kérdés magyar vonatkozásait a Keleti Újság 1937. június 18-i és 1938. május 18-i számaiban ismertettem.

Sok adatot gyűjt össze Ürmösi Maurer Béla a „Chestiuni Minoritare” című román nyelvű kisebbségi szemle füzeteiben, valamint a „Kisebbségi kérdések” című kötetben (Kolozsvár 1937. augusztus). Az 1937—38. év politikai kérdéseiről Hegodüs Nándor „Erdélyi levelek” (Nagyvárad 1941) című kötetéből alkothatunk képet magunknak, mely a „Pesti Napló”-ban megjelent cikkeit tartalmazza.

Az új nemzedék gondolatvilágát és mozgalmait a Kolozsváron megjelenő „Erdélyi Fiatalok” 1930—1939-ig terjedő évfolyamaiból és a „Hitel” 1936—1940. évi köteteiből kísérhetjük figyelemmel. A vásárhelyi találkozójegyzőkönyve csak litografálva jelent meg. Az erdélyi magyar főiskolai hallgatóság helyzetéről az Erdélyi Magyar Évkönyvbe (Kolozsvár 1930) Albrecht Dezső írt összefoglaló tanulmányt. Az ifjúsági élet rendszerét Jancsó Béla ismertette az Erdélyi Helikon 1931 januári számában az európai ifjúsági ankéttel kapcsolatban. A politika felé hajló fiatalok a Magyar Kisebbségben jelentették meg tanulmányaikat. A Magyar Kisebbség 1933. évi február 16-i kettős számát a későbbi Hitel csoport íróinak (Albrecht Dezső, Petrovay Tibor, Venczel József, Vita Sándor és Vita Zsigmond) tartotta fenn, az 1936. augusztus 16-i kettős számban pedig a fiatal ügyvédek (dr. Szilágyi Olivér, dr. Parocz György, dr. Mikó Imre és dr. Kiss Árpád) taglalták az időszerű jogi és politikai kérdéseket. A baloldali fiatalság elméleti megnyilatkozásainak a kolozsvári „Korunk” (szerkesztette Gaál Gábor) adott helyet, a napi politikába pedig a „Fal-

vak népe” és később az „Erdélyi Magyar Szó” hasábjain szóltak bele. Az egyetemi ifjúság fejlődéséről dr. Jancsó Elemér számol be „Az erdélyi magyarság életsorsa nevelésügyének tükrében” című könyvének (Budapest 1935) egyik fejezetében. Az új alkotmányt „Az Ország Útja” 1938. évi 7—8. és a „Hitel” 1938. évi 1. számában, a kisebbségi statutumot pedig a „Kisebbségvédelem” 1938. évi 4—5. számában és a „Hitel” 1938. évi 3. számában ismertettem. Román részről Romulus I. Fodor válaszolt a „Revue de Transylvanie” 1939. évi 3—4. számában „M. István Bölöni et la question des minorités en Roumanie” címen.

A Nemzeti Újjászületés Frontjába való belépésről és a Romániai Magyar Népközösség működéséről legkimerítőbben az „Ellenzék”, a Népközösség lapja számolt be. A Népközösség megalakulásának és másféléves munkájának történetét monddta el Bánffy Miklós a magyar felsőház 1940. december 18-i ülésén. Erre válaszolt Bethlen György a „Keleti Ujság” december 22-i számában „Mi az igazság?” cím alatt. A besszarábiai válságról Tatarescu külön füzetben számolt be, amiben a maga és a király politikáját igyekezett igazolni (Evacuarea Basarabiei și a Bucovinei de Nord. Craiova 1940.). Az utolsó tíz év történetét különben a Magyar Párt és a Magyar Népközösség irattárából, valamint saját feljegyzéseim alapján állítottam össze. Végül ezuton is köszönetet mondok gr. Bethlen György és gr. Bánffy Miklós titkos tanácsos uraknak, akik könyvem kéziratát elolvasva, értékes megjegyzéseikkel sok lényeges szempontra hívták fel a figyelmemet.